

O‘ZBEK TILIDA TASAVVUFIIY LUG‘AVIY QATLAM

Maxmaraimova Shoxista To‘xtashevna

Ilmiy rahbar

Termiz davlat universiteti O‘zbek tilshunosligi kafedrası professorı,
filologiya fanlari doktori

Yunusova Madina Baxriddin qizi

Termiz davlat universiteti O‘zbek filologiyasi fakulteti talabasi

ANNOTATSIYA

Maqolada o‘zbek tilshunosligida tasavvuf va uning tili, mavzuiy-semantik guruhlarini o‘rganish tahlilga tortilgan. Muallif tasavvufdagi timsol va ramz ifodalovchi leksemalar ma’nosini ham lug‘aviy jihatdan, ham tasavvufiy jihatdan yoritib berishga harakat qilgan. Buyuk tasavvufshunos olimlar Najmiddin Komilov, Ibrohim Haqqul fikrlariga, qarashlariga tayangan holda o‘z fikrlarini bayon etgan.

Kalit so‘zlar: tasavvufiy lug‘aviy qatlam, tasavvufiy leksemalarning semantik-mavzuiy guruhlari, timsol va ramz ifodalovchi leksemalar, hayvonlar momlarini ifodalovchi ramziy leksemalar, rang ifodalovchi ramziy leksemalar, shaxs oti ifodalovchi ramziy leksemalar.

Barcha ilmlar qatorida tasavvuf ham o‘ziga xos ilm. Uning ham o‘z tili, o‘z yo‘nalishi mavjud. Tasavvuf qalb, ruh va nafs pokligidir. Tasavvufning komillikka yetishish yo‘li 4 ta bosqichga ajratiladi, ya’ni shariat, tariqat, ma’rifat va haqiqat. Bu bosqichlar bir-birini inkor qilmaydi, aksincha biri ikkinchisiga chambarchas bog‘lanib, biri ikkinchisining uzviy davomidir.

Tasavvufni Islomdan ayro tushunib bo‘lmaydi. Tasavvufning asosi Qur’oni Karim va Hadisi Sharif ekan, biz uni shariatga zid qo‘yolmaymiz.

Tasavvuf ham o‘z atamalari, o‘z terminlari, umuman olganda, o‘z leksik qatlamiga ega bo‘lgan ilm. Shu kabi jihatlari bilan tasavvuf va tilshunoslik o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlik vujudga keladi. Hozirgi kunda tasavvufiy lug‘aviy qatlamni o‘rganish bo‘yicha izlanishlar, ilmiy ishlar kamchilikni tashkil etadi. O‘zbek tilshunosligida tasavvufning o‘rganilishi juda muhim va o‘z asoslariga ega. Xususan, tasavvufiy lug‘aviy qatlamning o‘rganilishida M.Axatovning “O‘zbek tili tasavvufiy leksikasining sistem tadqiqi” mavzusidagi dissertatsiyasi[3] tilshunoslik sohasidagi yutuqlardan biri bo‘ldi. Bu dissertatsiya tasavvufiy leksikaning sistem tadqiqiga doir

yangi nazariyalar, mazkur yoʻnalishning hali ochilmagan maʼno qirralari ochib berilganligi va tahlil qilinganligi bilan ahamiyatlidir.

Oʻzbek tilidagi tasavvufiy leksemalar oʻz oʻrnida bir qancha mavzuiy-semantik guruhlarga ajratiladi:

- Mavhum tushunchalarni ifoda etuvchi leksemalar;
- Shaxs maʼnosini ifoda etuvchi leksemalar;
- Timsol va ramz ifoda etuvchi leksemalar;
- Moddiy buyum, unsur, obyektarni ifoda etuvchi leksemalar va h.k.

Tasavvufdagi mavhum tushunchalar deganda Alloh Taoloning muqaddas 99 ismlari; kitoblarda berilgan yagonaligi, ishqqa bogʻliqligini eʼtirof etuvchi ismlari; badiiy adabiyotlardagi majoz asosida yuzaga kelgan ismlari; sharʼiy istilohlar; tariqat va suluk nomlari; Allohga talabgorlik yoʻlidagi maqomot nomlari va sayr-u suluk nomlarini ifodalovchi tushunchalar; ilohiy muhabbat va irfoniy bilimga oid istilohlar va h.k larni tushinish maqsadga muvofiq boʻladi.

Shaxs nomlariga esa, avvalo, Muhammad Mustafu (S.A.V) ismlari, xalifalar, sahobalar, valiylar, shayxlar, Pir-u Murshidlar va umumiy qilib aytganda tasavvufiy adabiyotlarda uchragan barcha shaxs otlari tushuniladi.

Moddiy buyum, obyekt va unsurlarni ifodalovchi leksemalar deganda ramziy emas, balki oʻz maʼnosida qoʻllanuvchi tasavvufga aloqador atamalarni tushunish maqsadga muvofiqdir. Masalan, obyekt ifodalovchi soʻzlar (chillaxona, hujra, madrasa, xonaqoh, qiroʻatxona), ust-bosh nomlari (salla, kuloh, xirqa), narsa-buyum nomlari (joynamoz) shular jumlasidandir.

Tasavvufda timsol va ramz ifodalovchi leksemalar ham oʻz ichida yana kichik-kichik guruhlarga tasniflanadi:

1. rang ifodalovchi ramziy leksemalar;
2. raqam ifodalovchi ramziy leksemalar;
3. hayvon nomlarini ifodalovchi ramziy leksemalar;
4. turli narsa-buyum, predmet va obyektini ifodalovchi ramziy leksemalar;
5. shaxs oti ifodalovchi ramziy leksemalar;
6. Inson tanasi qismlarining ham ramziyligini ifodalovchi leksemalar va h.k.[4]

Tilshunoslikdan-da tasavvuf bilan uzviy bogʻlanadigan soha bu- adabiyot. Chunki tasavvufiy lugʻaviy qatlamga oid leksemalar aynan tasavvufiy-badiiy adabiyotlardan olinadi. Tasavvuf adabiyotini, oʻsha nasriy va nazmiy asarlar tilini oʻrganish ular anglatgan botiniy maʼnolarni anglashimizga xizmat qiladi.

Rang ifodalovchi leksemalar guruhi tahlilga tortilganda jimjimador timsol-ramzlarga urgʻu beriladi. Birinchi navbatda, “Bu ranglar nimani anglatadi?” yoki “Bu ranglar qanday ramziylikka ega?” singari savollar tugʻilishi tabiiy hol. Rang

simvolikasi bo'yicha bir qancha izlanishlar, tadqiqot ishlari ham amalga oshirilgan. Najmiddin Komilov, Ibrohim Haqqulov, Filologiya fanlari nomzodi O'tanova Sirdaryoxon Hakimovna (ilmiy rahbar: Ibrohim Haqqulov) kabi olim va olimalar shular jumlasidandir.

Tasavvuf Mutlaq Ilohni tanish, sevish va unga yetishish ilmi hisoblanadi. Shu boisdan Alloh vasliga talabgorlik yo'ldan borayotgan solik (murid)ning ruhi turli ranglar bilan ro'baro' keladi. Piru Murshidlar muridlaridagi bu "talavvun" (rangbaranglik)ni doimo kuzatganlar va yangi vazifalarni yuklab turganlar. Shu ranglarga ko'ra vahdat olami tomon safarga chiqqan oshiqning qaysi bosqichda ekanligi anglashilib turadi. Tasavvufshunos olimlarda ham 2 xil qarash bor. Ya'ni ruhning yo'qlik(fano) olamiga singib, qo'shib ketishini ba'zilar qoralikdan oqlikka yetishish deyishsa, tariqat asoschilaridan biri Najmiddin Kubro oqlikdan qora ranglikka yetishni nazarda tutib, "...qora rangni hayrat belgisi hisoblab, ruhning fanoga g'arq bo'lish holati ramzi sifatida ko'rsatganlar"[1]. Turkiylarda ham "qora" rangi qadimdan buyuklik, ulug'vorlik, hukmronlik ramzi hisoblangan. Buni tasavvufshunoslar ko'p tahlil qilishgan. Ibrohim Haqqulovning "Zanjirband sher qoshida" asarida "Qora rang- muborak rang" nomli maqolasi o'rin olgan. "...Alisher Navoiy o'lmas salafi Nizomiyning ayni shu g'oyaviy qarashlarini rivojlantirib: "Qaro rang anga toju torakdur, Kim qaro rang ichradur muborakdur", deb yozgan edi"[2]. Bu ramziylik o'ziga xos hisoblanib, deyarli barcha tasavvufshunos olimlar vahdat olamiga yetishmoqqa eng yaqin bosqich bu qora rang bosqichiga yetishish deb hisoblaydilar. Xususan, kubraviya taqiqati asoschisi Najmiddin Kubroning oqdan qoraga qarab boruvchi ranglar tizimining ramziylik ma'nolarini ko'rib chiqamiz. "Najmiddin Kubro 7 rangni 7 tushunchaga moslab tushuntirgan. Uningcha, oq rang- Islomni, sariq rang- imonni, zangori rang- ehsonni, yashil rang- ishonchni, ko'k rang- iqon (to'liq ishonchni), qizil rang- irfonni, qora rang- hayajonni hayratni anglatadi", - deya bayon qilgan tasavvufshunos olim Najmiddin Komilov o'zining "Tasavvuf" asarida.

Tasavvufda raqam ifodalovchi leksemalar ham juda ko'p. Ular ifodalagan ma'no ham aynan shu sonlarga aloqador. Masalan, 4(4 xalifa), 40 (40 kunlik chilla o'tirish), 9 (9 osmon), 9 (Abu Nasr Sarroj tasnifi bo'yicha 9 maqomot), 7 (nafs martabalari), 7 ("Lison ut-tayr"dagi 7 vodiy), 7 (holning 7 bosqichi), 6 (ruhning qattqlikdan latiflikka qarab borishi, ya'ni latoifi sitta) kabilar.

Tasavvufda hayvon, maxluq va qushlar – jonzot nomlarini ifodalovchi ramziy leksemalar ham yo'q emas. Ular ham o'z ramziyligiga ega. Shuni bilish lozimki, aksariyat hollarda so'zning lug'aviy va tasavvufiy ma'nolarida ularni bog'lab turuvchi bir xususiyati mavjud bo'ladi. Masalan,

It – lug'aviy ma'nosi "uy-ro'zg'orni qo'riqlash, ov ovlash va sh.k maqsadlar uchun saqlanadigan...hayvon"[5]. Tasavvufiy adabiyotlarda kelganda "sadoqat,

vafodorlik” kabi ramziylikka ega leksemdir. Yana “daydi it” deyilganda jilovlanmagan, mahv etilmagan nafs ramzi sifatida keladi.

Ajdarho– lug‘aviy ma’nosi afsonaviy, katta qonxo‘r ilon. Bu leksema ham ramziylikka ega bo‘lib, u “kuchli nafs” timsoli hisoblanadi. Ajdarhoni mag‘lub etish qiyin bo‘lgani kabi, nafsni jilovlash ham g‘oyatda murakkab ish.

Dev–lug‘aviy ma’nosi “ulkan, yovuz maxluq”. Katta, ulkan, salobatli degan ma’nolariga monand ravishda tasavvufda saltanat ramzi hisoblanadi. “farhod va Shirin” dostonida ham Farhodning Suqrotni toppish, unga yetishish yo‘lidagi balolardan biri bu dev, ya’ni Farhodning saltanatdan kechishi edi.

Samandar – olov ichida yashaydigan jonivor bo‘lib, u ilohiy ishq ramzidir.

Ko‘pincha, turli narsa-buyum, predmet va obyektlar ham o‘z ramziy ifodasiga ega bo‘ladi. Quyida misollar bilan ko‘rib chiqamiz.

Narsa-buyum nomlari:

May – lug‘aviy ma’nosi “mast qiluvchi ichimlik”. Tasavvufiy-ramziy ma’nosining ham lug‘aviy ma’noga bog‘liqligi bor. Orifona g‘azal-u ruboiylarda ilohiy ishq, ma’rifat, ilohiy tajalliyot ramzidir.

Xum – may quyib ichiladigan idish, qadah, jom. So‘fiyona talqin qilinsa, “komil inson qalbi”, “ishq manbai” ramzidir.

Obyekt nomlari:

Dayr – asli arabcha so‘z bo‘lib, lug‘aviy ma’nosi nasroniylar ibodatxonasi demakdir. Bu obyekt nomi mayxona, butxona, sharobxona leksemalari bilan bir maqomda bo‘lib, komil inson huzuri, Allohga oshiqqlarning majlisi, davrasiga ishora.

Shaxs oti ifodalovchi ramziy leksemalar:

Mug‘anniy– lug‘aviy ma’nosi “cholg‘uchi”. Uzluksiz yog‘ib turuvchi nur, fayzning navosini yetkazuvchi, shu ne’matdan ogoh etuvchi timsoli.

Inson tanasi qismlarining ramziyligini ifodalovchi leksemalar:

Ko‘z – tasavvuf adabiyotlarida ko‘p uchraydigan ramzlardan biri. U komil inson, g‘aybning manbasi, sir- u asrorlar chashmasi ramzidir.

Xulosa qilib aytganda, tasavvufning tilshunoslikdagi o‘rnini keng miqyosda o‘rganish, uning atamalari, terminlarining izohli, etimologik lug‘atlarini tuzishni yo‘lga qo‘yish muhim masalalardan biri. Undagi ramziyliklar, timsol va tamsillar tilini tushunish anglash uchun irfoniy ilmlardan boxabar bo‘lmoq lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Najmiddin Komilov. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr – O‘zbekiston, 2009.
2. Ibrohim Haqqulov. Zanjirband sher qoshida. – Toshkent: Yulduzcha, 1989.
3. Axatova M. O‘zbek tili tasavvufiy leksikasining sistem tadqiqi: Fil.fan. dok. diss... - Toshkent, 2021.
4. Yunusova M. O‘zbek tilida tasavvufiy atamalar // “Globalashuv sharoitida o‘zbek tili nufuzini oshirishning nazariy va amaliy masalalariga yangicha yondasguv: muammo, yechim, istiqbollar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman. – Navoiy: 2022. – B. 254-256.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.